

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ «ВИЗВОЛИТЕЛІВ» У ПЕРІОД ПРЕВЕНТИВНОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАКАРПАТТЯ (1944 – 1946 РР.)

Леньо Павло Юрійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: pavlo.leno@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4196-6173>

У 1944 – 1946 рр. у ході превентивної радянської Закарпатської України місцева комуністична влада ініціювала радикальні зміни її символічного ландшафту з метою впливу на колективну пам'ять населення. Наслідком цієї політики стала поява в регіоні у 1945 році пам'ятників на честь Героїв Карпат (загиблих бійців Червоної Армії), що полягли на території майбутньої радянської області внаслідок активних бойових дій у жовтні 1944 року. Офіційно меморіалізація загиблих червоноармійців відбувалася як вияв народної ініціативи місцевого населення на знак вдячності за звільнення від фашизму, а в тому числі від «вікового угорського рабства». Однак архівні матеріали та усно-історичні дослідження доводять, що цей процес був елементом традиційної для Радянського Союзу політики пам'яті, який розпочався з ініціативи командування 4-го Українського фронту. У результаті, впродовж короткого терміну, було прийнято низку меморіалізаційних постанов Народної Ради Закарпатської України. Як наслідок в регіоні відбулося укрупнення могил червоноармійців, організовано збір коштів серед населення, розпочато й успішно завершено будівництво пам'ятників на честь загиблих воїнів-визволителів у всіх окружних центрах краю. Особливістю було те, що зведення монументів на честь Героїв Карпат відбувалося задовго до закінчення Великої вітчизняної/Другої світової війни, чого не спостерігалося на інших територіях Української РСР. Одним із інших парадоксів стало те, що, таким чином, воячність за своє звільнення від угорського панування продемонстрували навіть представники угорської національності краю.

Ключові слова: Закарпаття, Друга світова війна, пам'ятник Героям Карпат, радянська, меморіалізація, політика пам'яті, усні спогади.

Постановка проблеми. Дослідження присвячене появі перших пам'ятників на пошану загиблих радянських воїнів на території Закарпаття. Такі централізовані комемораційні заходи в історії цього краю відбувалися вперше. Це засвідчило особливу увагу комуністичної влади до сфери колективної пам'яті закарпатців, особливо у порівнянні із угорським та чехословацьким політичними режимами. Пам'ятники радянської доби досі залишаються помітним елементом символічного ландшафту краю і слугують тлом для низки ритуальних обрядових дій у дні пам'яті та скорботи, святкувань І-го вересня чи останнього дзвоника у школах тощо. З огляду на це видається доцільним простежити, як з'явилися перші меморіали червоноармійцям в регіоні та яку функціональну роль вони виконували в середині минулого століття.

Джерела та література. В основу статті лягли архівні документи, що висвітлюють особливості появи меморіалів «Героям Карпат» та нормативні акти, які ініціювали цей процес. Серед них постанови Народної Ради Закарпатської України (далі НРЗУ¹), які виходили впродовж 1944 – 1945 рр. Окрім постанов використовувалися документи уповноважених в комунальних та фінансових справах НРЗУ, протоколи та рішення засідань окружних, міських та сілких народних комітетів, що мали відношення до процесу укрупнення могил червоноармійців, збору коштів на

будівництво меморіалів. У тексті статті інформація офіційних документів порівнюється із спогадами місцевих старожилів. Усно-історичні матеріали про період 1944 – 1946 рр. на Закарпатті записувалися автором впродовж останніх семи років. Серед оповідачів представники усіх адміністративних районів краю, які народилися в 1920 – 30-х рр. та які особисто пам'ятають досліджуваний період.

Пам'ятники на честь учасників Другої світової війни і особливо їх ритуальна складова викликають постійне зацікавлення дослідників, що вилилося в значну кількість публікацій. Серед доступних читачеві слід згадати колективні «Пам'ять о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа» [Пам'ять, 2005] та «Памятник и праздник: этнография дня Победы» [Памятник, 2020], що вийшли під редакцією Міхаїла Габовіча. Статті авторів зосереджуються на різноманітних аспектах проблематики пам'яті об'єднаною тематикою Другої світової війни, а в тому числі ролі меморіалів в святково-ритуальному та повсякденному житті людей. У якості ілюстрації іншого дослідницького підходу варто ознайомитися із книгою О. Гриценка [Пам'ять, 2014]. Вона представляє вужчий та водночас глибший підхід до проблеми – автор аналізує пам'ятники та ритуальну сферу довкола них на прикладі двох населених пунктів і, таким чином, перед читачем розгортається цілісна картина та

¹ Вищий місцевий орган влади, який було створено після проголошення Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України із Радянською РСР 26 листопада 1944 року.

контекст меморіального простору двох містечок Центральної України.

Стосовно ж дослідження радянської меморіальної спадщини на Закарпатті, – слід визнати, що ця ділянка наукових студій поки що знаходиться на етапі свого становлення. Опубліковані дослідження зачіпають певні аспекти політики пам'яті радянської влади на Закарпатті, зокрема, праця Василя Міщанина [Міщанин, Радянізація, 2018], однак проблематика колективної пам'яті та впливу на неї державної влади не лежить в основі дослідницького інтересу цього та інших спеціалістів з радянської історії краю.

Виклад основного матеріалу. Упродовж весни-літа 1945 року в окружних центрах Закарпатської України¹ (далі ЗУ) та її столиці місті Ужгороді з'явилися меморіали на честь воїнів «... що загинули в боротьбі за визволення і незалежність нашої Батьківщини». Унікальність ситуації в тому, що, на момент появи перших пам'ятників, територія тодішнього Закарпаття юридично не відносилася до простору, який в уяві радянських жителів звично окреслювався поняттям Батьківщини, оскільки офіційне укладення чехословацько-радянського договору про Закарпатську Україну відбулося 29 червня 1945 р. Цікавості додає те, що в Радянському Союзі подібні пам'ятники-меморіали почали будувати вже після завершення війни.

З боку Червоної Армії в боях на території краю загинуло 10 060 бійців та ще 1 806 з них пропали без вісті [Довганич, 1995, с. 541]. Їх поховання вирішували силами жителів та місцевих органів влади. Тіла хоронили при церквах, цвинтарях та на місцях загибелі бійців в індивідуальних і групових могилах². Така ситуація очевидно не влаштовувала керівництво 4-го Українського фронту. Воно розпорядилося провести роботи по ексгумації всіх відомих та розкиданих по всьому регіоні поховань червоноармійців й переміщенні їх до братських могил, що створювали в окружних центрах та столиці ЗУ. Роботи по укрупненню могил та наступній побудові пам'ятників «визволителям»³ розпочалися, як тільки навесні 1945 року відмерзла земля.

Офіційно спорудження монументів Героям Карпат подавалося, як народна ініціатива на знак подяки за «визволення» краю, однак насправді процес увічнення пам'яті бійців Червоної Армії був спланований «зверху». Це слідує із текстів внутрішнього обігу НРЗУ і насамперед розпоряджень уповноваженого по комунальним справам – Петра Сиви. Посадовець неодноразово надсилав до керівництва округів вимогу у швидкі терміни провести укрупнення та подальший благоустрій могил червоноармійців. Однак із виконанням вимог була проблема, оскільки на місцях зволікали в силу різних обставин : фінансових,

погодних, наявності замінованих територій і насамперед відсутністю у цивільного населення бажання брати участь у цьому процесі.

Для забезпечення процесу меморіалізації «визволителів» Народна Рада Закарпатської України прийняла низку нормативних актів. Одним із перших рішень НРЗУ була Постанова № 4 від 29 листопада 1944 р. «Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць»⁴ [Декрет, 1944, с. 4]. Комуністична влада надавала важливе значення зміні символічного простору ЗУ, оскільки, одним із наслідків постанови став демонтаж майже всіх пам'ятників та скульптур, що відносилися до чехословацького та угорського періоду історії краю. Пізніше на опустілих постаментах почали встановлювати бюсти чи повно-фігурні пам'ятники радянських вождів.

Згодом вийшла постанова від 9 грудня 1944 р. «Про благоустрій могил та увічнення пам'яті воїнів, що загинули в боротьбі за визволення і незалежність нашої Батьківщини» [Постанова, 1944 р., с. 7]. Таким чином, НРЗУ «... надаючи велике значення... .. справі увічнення пам'яті офіцерів та бійців Червоної Армії...» постановляла всім окружним, міським, сільським народним комітетам :

- взяти на облік та стежити за благоустроєм могил загиблих червоноармійців;
- завести Книгу Пам'яті;
- скласти й затвердити проекти пам'ятників і спорудити з місцевих матеріалів довговічні меморіали над братськими могилами.

Інструкція до окружних народних комітетів (далі ОНК) від уповноваженого по комунальним справам Петра Сиви датована 1-м березня 1945 р. роз'яснювала останню постанову : «... проектування пам'ятників та вибір місця для них бере на себе військова адміністрація краю, моді як для місцевих органів влади залишається тільки обов'язок їх спорудження» [ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 56, арк. 7]. Нова комуністична влада (а насправді командування 4-го Українського фронту) небезпідставно остерігалася надавати ініціативу проектування пам'ятників місцевому населенню, яке на той момент ще не було достатньо «ідеологічно підковане», а тому на могилах червоноармійців варто було очікувати появу хрестів чи іншої релігійної символіки, що суперечило офіційній ідеології та атеїстичній пропаганді.

Ще одна постанова НРЗУ вийшла 19 березня 1945 р. : «Про увіковічнення пам'яті летчиків-героїв 4.-го Українського Фронту впавших в боях за звільнення Закарпатської України» [Постанова, Вісник НРЗУ, 1945 р., с. 54]. У ній підкреслювалася роль Червоної

¹ ЗУ – перехідне державне утворення, що з'явилося 26 листопада внаслідок проголошення Маніфесту про возз'єднання з Радянською Україною. Назви краю у міжвоєнний період та часи Другої світової війни : чехословацька Підкарпатська Русь, угорське Підкарпаття. Закарпатська Україна проіснувала до січня 1946 р., після чого стала звичайною областю Української РСР.

² Місцеві жителі здійснювали поховання не тільки радянських, але й угорських та німецьких військових, які загинули в ході бойових дій. Однак, нерідко було й таке, що червоноармійці їх загрибали обабіч

доріг за допомогою спецтехніки для безперешкодного проходження Червоної Армії в ході наступальних операцій.

³ У цій статті згадане поняття та похідні від нього слова вживатиму у лапках, оскільки останнім часом воно піддається критиці дослідників. Для позначення процесу входження Закарпаття до складу СРСР використовують також такі поняття як : «приєднання», «захоплення», «окупація», «м'яка анексія» і т.д.

⁴ Тут і далі назви Постанов чи цитати з них подаю курсивом та мовою оригіналу.

Армії у визволенні ЗУ від «тяжкої віковичної неволі»¹. Згідно неї, на честь «Сталінських соколів», на одній із площ Ужгорода передбачався окремий пам'ятний монумент. Місце його побудови, а також скульптуру пам'ятника мало обрати командування 4-го Українського Фронту. Як згодом виявилось, на особливий індивідуальний пам'ятник в честь льотчиків місцевих бюджетних коштів не вистачило, а тому пізніше на одній із набережних Ужгорода з'явилася типова скульптура воїнів-сталінградців (рис. 1).

Наступною була постанова: «Про збір коштів від населення на пам'ятник свободи² і навишим героям Вітчизняної війни» [ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 50], яку прийняли 18 червня 1945 р. Вона мала стимулювати населення на добровільні грошові внески, яких не вистачало на будівництво пам'ятників, а також засвідчити їх вдячність «визволителям».

Слід відмітити, що ініціативу щодо збору коштів, а також згадане ідеологічне обґрунтування цього заходу проявив і запропонував уповноважений у комунальних справах ЗУ Петро Сова, який був відповідальний за процес меморіалізації загиблих воїнів 4-го Українського фронту³. Ще напередодні появи згаданої вище відповідної Постанови НРЗУ, – у травні 1945 р., від його імені було видане розпорядження до Ужгородського ОНК, де наголошувалося, що «... позаяк пам'ятник має служити символом вдячності мешканців Ужгорода та ужгородської округи, розпоряджається негайно організувати та провести збірку в місті Ужгород та у всіх селах ужгородської округи...» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 59, арк. 1–2]. Для забезпечення збору коштів були роздруковані та пронумеровані підписні листи, які розсилалися у всі народні комітети округи, що було цілком новим явищем в історії краю. Відзначалося, що втрата цих листів суворо карається. Новою та недовзі звичною для краю стала практика збирання коштів посередництвом профспілок.

Цей централізований та планомірний підхід взяли за основу в згаданій Постанові НРЗУ «Про збір коштів...», яка узаконила добровільний збір коштів на пам'ятник Героям Карпат в м. Ужгороді з населення всього регіону. У ній відзначалися відповідальні за проведення збору фінансові органи на місцях, регламентувалася звітність по підписним листам (14 днів по отриманні Постанови) і т.д. Прикметним є те, що на момент прийняття постанови в деяких окружних центрах пам'ятники вже були урочисто відкриті (в Севлюші, Воловому, Берегові), а більшість інших (а в тому числі найдорожчий – ужгородський меморіал) знаходилися на завершальній стадії будівництва, тобто реальної потреби в організації збору внесків серед населення вочевидь не було.

Показово, що того ж року у бюджеті знайшлися чималі кошти (131 тис. пенге⁴) на проведення 26 жовтня 1945 року банкету для 200 осіб з приводу першої річниці визволення краю [Міщанин, 2018, с.

120]. Була також фінансова можливість урочисто відмітити в листопаді 1945 р., 28-му річницю Жовтневої революції, яка обійшлася в 400 тис. пенге [ДАЗО, ф. Р-12, оп. 1, спр. 248, арк. 5].

Цікавим документом, що висвітлює особливості «збору коштів» є *Інструкція* до постанови 18 червня, яку підготували на наступний день – 19 червня [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 2]. У ній підкреслювалося, що ціллю згаданої Постанови є моральний тиск на кон'юнктуриків, спекулянтів, заможних жителів краю аби ті здавали гроші на покриття видатків на будівництво пам'ятників загиблих героїв Вітчизняної війни. Передбачалося створення окружних комісій з 12-ти членів у складі яких мали бути представники відповідних міських народних комітетів, Компартії та окружних фінвідділів. Кожна комісія повинна була визначати суму, яку слідувало витребувати з конкретних осіб. Збір планували проводити шляхом вручення платіжного сповіщення під розписку, при чому бажано було одразу отримувати кошти. У всіх випадках обов'язковим було пояснювати благородну мету на яку зібрані кошти мали йти та щоб населення охоче сприяло проведенню заходу.

Ця Інструкція в кінцевому рахунку не вступила в дію, тому що її відмовився підписувати голова НРЗУ Іван Туряниця, на відміну від головного комунальника (П. Сиви) та фінансиста (Г. Івашко) Закарпатської України, які поставили свої підписи під документом. На той момент голова НРЗУ ще мав відносну свободу дій, яка закінчиться, коли Закарпатська Україна на початку 1946 р. отримає статус області Української РСР. Хоча Інструкція не діяла, однак зміст цього документу породжує сумніви у дійсно благородній меті збору коштів, а також щирій добровільності людей, які здавали гроші на пам'ятники загиблим «визволителям».

Запланований збір коштів загалом відбувався з великим запізненням. Зокрема, відповідальні особи на місцях повинні були до 10 липня прозвітувати про роботу з підписними листами та щодо зібраних грошей. Однак, уповноважений по комунальним справам навіть станом на 25 липня не отримав жодного звіту [ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 55], хоча вже 22 липня було офіційно завершено пам'ятник в м. Ужгороді. На цей монумент було витрачено найбільше коштів у порівнянні із пам'ятниками в окружних центрах. Якщо на меморіальний комплекс в Ужгороді було з самого початку заплановано витратити 1 млн. 50 тис. пенге, то у таких містах як Мукачево, Берегово і Хуст вони обходилися від 150 до 200 тис. пенге кожен.

Більшість ОНК тільки в серпні-вересні здали звіти, тоді як деякі просили відстрочки навіть до жовтня. Їх звітні документи засвідчують численні випадки втрати підписних листів, безвідповідальне ставлення до виконання обов'язків призначених осіб, випадки свідомого саботування збору коштів населенням цілими селами. Зокрема, цікаво, що гроші на пам'ятник бійцям Червоної Армії не вдалося зібрати

¹ Формулювання про «вікове мадярське рабство» було звичним в офіційній риторикі представників радянської влади, а також активно пропагувалося серед населення, що відіграло важливу роль в етнічній мобілізації місцевих українців-русинів.

² «Свободи» тут у значенні волі, тобто визволення.

³ Невідомо, чи це дійсно була власна ініціатива П.Сиви, чи йому «підказав» хтось із «товаришів».

⁴ До грошової реформи, яка ввела у обіг радянський карбованець, на території Закарпаття ходили угорські пенге та чеські крони.

навіть у с. Чорний Потік Іршавської округи, де німецькі війська спалили немало селянських будов у ході пошуку та боротьби із радянськими партизанами [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 9].

У пам'яті респондентів з якими автор спілкувався особисто не збереглося згадок про збір коштів на пам'ятники «визволителям». Але про причини не надто успішного збору добровільних внесків можна судити з їх розповідей про буденне життя наприкінці війни. Є чимало спогадів, що засвідчують важке матеріальне становище населення та пояснюють відсутність у нього ентузіазму щодо ідеї спорудження пам'ятників Героям Карпат. Хоча масового голоду не було, але денний харчовий раціон дитини міг складатися із «...*коновки молока та жменьки муки із меленої фасолі, сухих груш та кукурудзяних кочанів...*»¹. Селяни турбувалися про власне виживання, оскільки остання зима тієї війни була затьожною та доволі суворою. В умовах загального зубожіння та важких умов люди нерідко вдавалися до мародерства задля одягу та взуття. Це видно із спогадів та офіційних документів різних куточків області.

Зокрема, у селищі Ясіня Рахівської округи місцеве населення роздягало загиблих вояків, не дивлячись на їх приналежність. А оскільки уніформа іноді була єдиним способом розрізнити представників певної армії, то згодом виявилось доволі складно ідентифікувати тіла. У результаті, коли на вимогу військового командування 4-го Українського фронту відбувалося укрупнення могил, до братського захоронення потрапили як радянські, так і німецькі й угорські солдати [ДАЗО, ф. Р-16, оп. 1, спр. 58, арк. 35].

Один із старожилів родом з с. Оріховиця (суч. Ужгородський р-н) ділився спогадами, як навесні 1945 р., коли почалося танення снігу та трохи розмерзла земля, він роздягав неглибоко закопані трупи угорських та німецьких бійців, бо йому, як і багатьом іншим, не було що вдягнути². Співрозмовник із с. Жденієво (суч. Мукачівський р-н) розказував³, що тої зими його старший брат неодноразово ходив з сокирою до лісу, де були замерзлі тіла загиблих угорських вояків та приносив звідти відрубані ноги в чоботях. Їх відігрівали на печі, після чого взуття залишали, а залишки тіл викидали на вулицю. До ранку від цих людських решток не залишалося сліду, тому що сільським псам теж жилося сутужно.

Рідний згаданому оповідачу населений пункт фігурує в офіційних документах, які висвітлюють збір коштів. Внаслідок бойових дій доволі велике село Жденієво (тоді проживало більше півтори тисячі населення) згоріло майже повністю – вціліло тільки 4 хати. Його жителі врятувалися, однак, окрім збереженої худоби та деяких речей, фактично втратили засоби до існування. Однак це не убезпечило їх від збору коштів на меморіали солдатам, бо підписні листи свідчать, що гроші там були зібрані так само, як і в

сусідніх неушкоджених селах [ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 55, арк. 47–48].

Усні спогади дають відомості, що у період запровадження меморіалізаційних постанов НРЗУ місцевому населенню часто не вистачало елементарних предметів побуту, що підтверджується на рівні тогочасних документів. Один із протоколів засідань Севлюшського ОНК (суч. Берегівський р-н) на одній сторінці наводить дані, що 80% населення окружного центру не забезпечені споживчими потребами [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 75, арк. 10–15], а вже на наступній звітує про успішне відкриття пам'ятників партизанам у пригородних селах Чорний Ардів, Гетиня та Текові і про початок будівництва пам'ятного монумента у самому місті Севлюш (суч. Виноградів). Із усних спогадів дізнаємось, що межах тієї округи бої фактично не відбувалися, а угорські та німецькі вояки залишили після себе позитивне враження⁴. І хоча більшість селян вітали прихід радянських військ та пізніше майбутнє приєднання краю до Української РСР, але навряд чи вони стали ревними прихильниками ідеї спорудження пам'ятника бійцям, яких на території Севлюшського ОНК загинуло не надто багато.

Загалом, попри фінансові та інші труднощі, упродовж весни-літа 1945 року в 12-тьох з 13-ти окружних центрів краю, а також багатьох інших населених пунктів постали братські могили та пам'ятники загиблим червоноармійцям та партизанам. Усі вони, на вимогу військового командування, з'явилися у центрі міст чи селищ (рис. 2-6). Така практика не була звичною для попередніх політичних режимів, оскільки чеські та угорські військові цвинтарі на Закарпатті зазвичай поставали за межами населених пунктів або на їх околицях (де, власне, і зараз знаходяться) та представляли собою індивідуальні могили з хрестами. Радянські ж меморіали споруджували у вигляді обелісків з зірками біля братських могил, на яких, від імені місцевого населення, російською мовою фігурували слова вдячності за звільнення від «вікового угорського рабства чи фашистської неволі». Спорудили такий і в м. Берегові (рис. 5), де переважна частина населення були угорцями за національністю, які не вважали червоноармійців визволителями, так само як і попередню (угорську) владу окупаційною.

Нові (ідеологічно правильні) пам'ятники почали використовувати в поширенні радянських ритуалів. Адже в подальшому саме біля них (допоки не з'явилися монументи Сталіну та Леніну) проводили мітинги та розпочинали парадні ходи на честь офіційних свят радянського календаря, які упродовж кількох років після «визволення краю» витіснили традиційні релігійні свята у сімейно-побутову сферу.

Ідеологічна та геополітична підстави появи пам'ятників Героям Карпат очевидні, бо дійсної необхідності в перепохованні бійців радянської армії у

¹ Записано 14.17.16. р. у с. Верхнє Водяне Рахівського р-ну Оповідач – жінка 1939 р.н.

² Записано 3.07.15 р. у с. Оноківці Ужгородського р-ну. Оповідач – чоловік 1930 р.н.

³ Записано 20.11.15 р. у с. Жденієво Воловецького р-ну. Оповідач – чоловік 1938 р.н.

⁴ Записано 04.07.18 р. у с. Великі Ком'яти Берегівського р-ну. Оповідач – чоловік 1923 р.н.; Записано 3.07.18 р. у с. Онок Берегівського р-ну. Оповідач – чоловік 1940 р.н.; Записано 05.07.18 р. у с. Боржавське Берегівського р-ну. Оповідач – чоловік 1934 р.н.

період, коли ще йшла війна не було, адже їх тіла вже були поховані в індивідуальних чи групових похованнях розкиданих у межах Закарпаття. Реалізацію цієї мети поклали на місцеві органи нової (комуністичної) влади, які її здійснили у контексті запровадження інших перетворень [Леньо, *Вісник*, с. 118–124], що відносяться зазвичай до сфери політики пам'яті. Аналізуючи ці зміни помітно, що насправді меморіалізаційні ініціативи 4-го Українського фронту відбувалися в руслі звичної для радянських теренів екстремальної історичної політики, яка передбачає нівелювання попередньої історії в свідомості населення.

Щоправда є один суттєвий нюанс. Дослідник з Росії Михайл Габович звертає увагу, що перші радянські воєнні меморіали були зведені саме за межами СРСР в «кільватері наступаючої виснаженої Червоної Армії» [Габович, 2014], тоді як на території Союзу їх почали споруджувати вже після війни. Якщо взяти це до уваги, то випливає, що на початок 1945 року в очах командування 4-го Українського фронту територія Закарпаття виглядала швидше регіоном, який не відноситься до СРСР, попри те, що від кінця жовтня 1944 року там ішла активна пропаганда ідеї «визволення» та розгортання дійсно масового руху

місцевих українців за возз'єднання із Українською РСР.

Висновки. Укрупнення могил та створення мережі пам'ятників Героям Карпат на території Закарпаття ініціювало командування 4-го Українського фронту. Здавалося, що ці заходи були покликані для досягнення геополітичної цілі, оскільки монументи «визволителям» спершу з'являлися на територіях країн, які не входили до складу СРСР і служили нагадуванням про доблесний подвиг Червоної Армії. Однак, в ході укрупнення могил та будівництва пам'ятників в регіоні, виявилася інша мета зведення цих меморіалів. Їх поява подавалася як вияв вдячності місцевого населення за визволення не тільки від «фашистів», але й «багатовікової неволі» в якій перебувала місцева спільнота прагнучи до возз'єднання із УРСР. Меморіали Героям Карпат засвідчили перші масштабні перетворення меморіалізаційного характеру, які ініціювала нова влада. Однак вони були тільки частиною глобальної політики пам'яті, яка тоді починала втілюватися на Закарпатті. Загалом це засвідчує перспективу наступних досліджень щодо впливу цієї політики на колективну пам'ять та в ширшій перспективі на ідентичність місцевого населення.

Список використаних джерел

Габович, Михайл, 2014. Советские военные памятники: биографические заметки, *Что делать? № 37: Face to Face with the Monument*. [Online] Доступно: <http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf> (дата звернення: 15.10.2021).

Гриценко, Олександр, 2014. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*, Київ: К.І.С., 352 с.

Державний архів закарпатської області, ф. Р-14, оп. 1, спр. 59, арк. 1–2. Збірка коштів на будову пам'ятника «Героям Карпат» в Ужгороді.

ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 75, арк. 10–15. Випис із протоколу № 1 засідання Севлюшського МНК від 1 травня 1945 р.

ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 2. Інструкція к постановленню НРЗУ от 18 июня 1945 г.

ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 9. Протокол допроса председателя СНК в Чорном Потоке относительно сбора пожертвований на постройку памятника Героям Карпат в Ужгороде.

ДАЗО, ф. Р-16, оп. 1, спр. 58, арк. 35. Похоронення трупів в с. Ясіню.

ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 50. Постанова про збір коштів від населення на пам'ятник свободи і павшим героям Вітчизняної війни.

ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 55. Оголошення уповноваженого комунальних справах НРЗ до всіх МНК ТА ОНК.

ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 55, арк. 47–48. Подписные листы по сбору средств на строительство памятника Героям Карпат в г. Ужгороде, составленные в Нижне-Веречанском округе.

ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 56, арк. 7. Всім округним і міським народним комітетам Закарпатської України.

ДАЗО, ф. Р-12, оп. 1, спр. 248, арк. 5. Уповноваженому НРЗУ в справах фінансів.

Декрет чис. 4. «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 р., *Вісник НРЗУ*. Число 1. 30 жовтня 1944 р., с. 4.

Памятник и праздник: этнография Дня Победы. Под редакцией Михаила Габовича, СПб.: Нестор-История, 2020, 416 с.

Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. Под редакцией Михаила Габовича, М.: Новое литературное обозрение. 2005, 784 с.

Постанова Народної Ради Закарпатської України про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули у боротьбі за визволення і незалежність нашої Батьківщини, *Вісник НРЗУ*. Число 2. 15 грудня 1944 р. с. 7.

Постанова Народної Ради Закарпатської України про увіковічення пам'яті летчиків-героїв 4-го Українського Фронту впавши в боях за Закарпатську Україну, *Вісник НРЗУ*. Число 6, 30 березня 1945 р., с. 54.

Довганич, О.Д., 1995. Бої Червоної Армії за визволення Закарпаття / *Нариси історії Закарпаття (1918 – 1945 рр.)*, Ужгород: «Закарпаття», Т. 2, с. 534–548.

Леньо, Павло, 2018. Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 рр.), *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, Вип. 26, с. 118–124.

Мищанин, В.В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.

References

Gabovich, Michail., 2014. Sovetskie voennye pamjatniki: biograficheskie zametki, [Soviet military monuments: biographical notes] *Chto delat'? № 37: Face to Face with the Monument*. [online] Dostupno: <http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf> (data zvernennja: 15.10. 2021). (in Russian).

Ghrycenko, Oleksandr, 2014. *Pam'jatj miscevogho vyrobnyctva. Transformacija symvolichnogho prostoru ta istorychnoji pam'jati v malykh mistakh Ukrainy* [Local production of memory. Transformation of symbolic space and historical memory in small cities of Ukraine], Kyjiv: K.I.S., 352 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv zakarpatskoj oblasti. f. R-14. op. 1. spr. 59. ark. 1–2. Zbirka koshtiv na budovu pamiatnyka «Heroiam Karpat» v Uzhhorodi. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-14, op. 1, spr. 75, ark. 10–15. Vypys iz protokolu № 1 zasidannia Sevliushskoho MNK vid 1 travnia 1945 r. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-14, op. 1, spr. 234. ark. 2. Ynstruktsia k postanovleniu NRZU ot 18 yunია 1945 h. (in Russian).

DAZO, f. R-14, op. 1, spr. 234. ark. 9. Protokol doprosa predsedatelia SNK v Chornom Potoke odnosytelno sbora pozhertvovanyi na postroiku pamiatnyka Heroiam Karpat v Uzhhorode. (in Russian).

DAZO, f. R-16, op. 1, spr. 58, ark. 35. Pokhoronennia trupiv v s. Yasiniu. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-190, op. 1, spr. 121, ark. 50. Postanova pro zbir koshtiv vid naselennia na pamiatnyk svobody i pavshym heroiam Vitchyznianoj viiny. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-190, op. 1, spr. 121, ark. 55. Oholoshennia upovnovazhenoho komunalnykh spravakh NRZ do vsikh MNK TA ONK. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-618, op. 1, spr. 55. ark. 47–48. Podpysnye lysty po sboru sredstv na stroytelstvo pamiatnyka Heroiam Karpat v h. Uzhhorode, sostavlennye v Nyzhne-Verechanskom okruhe. (in Russian).

DAZO, f. R-618, op. 1, spr. 56, ark. 7. Vsim okruzhnym i miskym narodnym komitetam Zakarpatskoj Ukrainy. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-12, op. 1, spr. 248, ark. 5. Upovnovazhenomu NRZU v spravakh finansiv. (in Ukrainian).

Dekret chys. 4. «Pro usunennia madiarskykh i nimetskykh napsiv zi vsikh publichnykh mist» 29 lystopada 1944 r., *Visnyk NRZU*, Chyslo 1. 30 zhovtnia 1944 r., s. 4. (in Ukrainian).

Pamiatnyk y prazdnyk : etnohrafyia Dnia Pobedy. Pod redaktsyei Mykhayla Habovycha, SPb.: Nestor-Ystoryia, 2020, 416 s. (in Russian).

Pamiat o voine 60 let spustia: Rossyia, Hermanyia, Evropa. Pod redaktsyei Mykhayla Habovycha, M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye. 2005, 784 s. (in Russian).

Postanova Narodnoi Rady Zakarpatskoj Ukrainy pro blahoustrii mohyl i uvichnennia pamiaty voyniv, yaki zahynuly u borotbi za vyzvolennia i nezalezhnist nashoi Batkivshchyny, *Visnyk NRZU*, Chyslo 2. 15 hrudnia 1944 r., s. 7. (in Ukrainian).

Postanova Narodnoi Rady Zakarpatskoj Ukrainy pro uvikovichennia pamiaty letchykiv-heroiv 4.-ho Ukrainskoho Frontu vpavshy v boiakh za Zakarpatsku Ukrainu, *Visnyk NRZU*, Chyslo 6, 30 bereznia 1945 r., s. 54. (in Ukrainian).

Dovhanych, O.D., 1995. *Boi Chervonoj Armii za vyzvolennia Zakarpattia / Narysy istorii Zakarpattia (1918 – 1945 rr.)*, Uzhhorod: «Zakarpattia», T. 2, s. 534–548. (in Ukrainian).

Leno, Pavlo, 2018. Zmina miskoi toponimiky Zakarpatskoj Ukrainy v period intehratsii kraiu do skladu Ukrainskoi RSR (lystopad 1944 – sichen 1946 rr.), *Visnyk KhNU im. V.N. Karazina. Seriia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*, Vyp. 26, s. 118–124. (in Ukrainian).

Mishchany, V. V., 2018. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944 – 1950 rr.*, Uzhhorod: RIK-U, 644 c. (in Ukrainian).

SUMMARY

MEMORIALIZATION OF THE "LIBERATORS" IN TRANSCARPATHIA DURING THE PERIOD OF PREVENTIVE SOVIETIZATION (1944 – 1946)

Pavlo Leno

Candidate of History, Docent of the Department of the Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University»

In 1944 – 1946, during the preventive Sovietization of Transcarpathian Ukraine, the local communist authorities initiated radical changes in its symbolic landscape in order to influence the collective memory of the population. The result of this policy was the appearance in the region in 1945 of monuments in honor of the Heroes of the Carpathians (soldiers of the Red Army), who died as a result of active hostilities in October 1944. Officially, the perpetuation of the memory of the fallen Red Army soldiers took place as a manifestation of the people's initiative of the local population in gratitude for the liberation from fascism, including from the "centuries-old Hungarian slavery". However, archival materials and oral historical research prove that this process was an element of the traditional Soviet policy of memory, initiated by the command of the 4th Ukrainian Front. As a result, a number of memorial resolutions of the People's Council of Transcarpathian Ukraine were adopted in a short time. As a result, the graves of the Red Army were enlarged, fundraising was organized among the population, and the construction of monuments to the fallen liberators was started and successfully completed in all regional centers of the region. The peculiarity was that the installation of monuments in honor of the Heroes of the Carpathians took place long before the end of the Great Patriotic War / World War II, which was not observed in other territories of the Ukrainian SSR. One of the other paradoxes was that, so, the representatives of the Hungarian minority of the region demonstrated their appreciation for their "liberation from Hungarian domination".

Keywords: *Transcarpathia, Second World War, monuments to the Heroes of the Carpathians, Sovietization, memorialization, memory policy, oral history.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Памятник сталінградцям на колишній Ленінградській набережній в Ужгороді. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-102544

Рис. 2. Памятник воїнам Червоної Армії в селищі Вилوک. Дата зйомки – 1946 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-162560

Рис. 3. Відкриття пам'ятника партизанам в м. Севлюш (суч. Виноградів) 22 квітня 1945 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-46203

Рис. 4. Пам'ятник воїнам Червоної Армії в м. Хуст. Дата зйомки 1947 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-56615

Рис. 5. Меморіал воїнам Червоної Армії в м. Берегове. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-074310

Рис. 6. Військове кладовище та пам'ятник у м. Перечин (фото з відкритих джерел)